

state are investigated in the period of rule of Danylo Galytsky. Attention is accented on character of mutual relations with Rome in the context of conclusion of church union and organization of cross hike of union of the catholic states against a Gold horde invasion, and also by crusaders in the person of spiritually-knight's orders in the aspect of military collaboration.

Література

1. Релігія в житті українського народу // Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18-20 жовтня 1963 р.) / за ред. В. Янева. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – 217 с.
 2. Ідзьо В.С. Король Данило та Українська держава у XIII столітті / В.С. Ідзьо. – Львів : Сполом, 2007. – 64 с.

3. Заборов М.А. Папство и крестовые походы / М.А. Заборов. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 262 с.
 4. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси / В.Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 472 с.
 5. Kunasiewicz S. Stanisława Kunasiewicza przewodnik po kościele Bożego Ciała oo. dominikanuw we Lwowie / S. Kunasiewicz. – Lwow : I. Związkowa Drukarnia, 1876. – 214 s.
 6. Котляр М.Ф. Запровадження християнства на Русі. Історичні нариси / М.Ф. Котляр, К.Ю. Гломозда, О.Б. Головка та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
 7. Ідзьо В. Руське королівство та Тевтонський Орден: політичні, економічні та релігійні взаємовідносини у XIII–XIV століттях. – Наук.-попул. вид. / В. Ідзьо. – Сімик, 2012. – 60 с.

УДК 347.61 / .64(477) «18-19»

Т. Курило,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Львівського державного університету внутрішніх справ

Г. Ліпак,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ШЛЮБУ ТА СПОСІБ ЙОГО УКЛАДЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Укладення шлюбу – це початок нової сім'ї. На сучасному етапі розвитку шлюбно-сімейних відносин здійснюється чимало нових, непритаманних для ментальності нашого народу, коректив. Багато людей все частіше надають перевагу жити разом без укладення шлюбу. Досить часто така демократизація подружнього життя породжує негативні наслідки, що в майбутньому можуть перетворитися у глобальну проблему. Тому сучасним науковцям та законодавцям необхідно звертатися до історичних джерел. Адже саме звідти варто черпати основи для зміцнення

сімейних відносин та вдосконалення сімейного законодавства України. Окремі аспекти історії розвитку сімейного законодавства на українських землях спостерігаємо у працях російських та українських дослідників: К.О. Неволіна, С.С. Дністрянського, К.П. Победоносцева, М.Ф. Владимирського-Буданова, О.І. Загоровського, К.Д. Кавеліна, А.П. Ткача, В.С. Кульчицького, Б.Й. Тищика та ін. Науковий внесок у історію дослідження шлюбно-сімейних норм у законодавстві Російської імперії здійснили В.С. Марчук, О.В. Клименко, А.Ю. Ко-

линько, О.М. Коросташов, І.Я. Терлюк, В.І. Озель та ін. Однак сутність та порядок укладення шлюбу на українських землях у складі Російської імперії у повній мірі не досліджено.

Метою статті є визначення сутності шлюбу та способу його укладення у Зводі законів Російської імперії 1832 року (далі «Зводу»), що був чинним на українських землях у ХІХ ст. та регулював шлюбно-сімейні відносини українців.

Російське імперське право, так само як і українське (позитивне і звичаєве) право, основою сім'ї визначало шлюб. Сім'я ж складалася з подружжя, батьків та дітей. Не було розмежування між шлюбом та сім'єю. Такий факт мав позитивний характер, оскільки чоловік та дружина – це подружжя і водночас – сім'я. Такої думки дотримується і професор З.В. Ромовська: «Проведення межі між шлюбом та сім'єю є не лише неможливим, а й позбавленим щонайменшого сенсу» [1, с. 9].

Саме поняття «шлюб» має давні корені. Це слово походить із староруської мови та означає «злюб», тобто створення сім'ї з любові [2, с. 19]. М.Ф. Владимирський-Буданов писав: «Подружній союз виникає із шлюбу і передбачає затим певні юридичні – особисті та майнові – відносини між чоловіком і дружиною» [3, с. 404].

У ХІХ ст. шлюб визначався як довічний статевий союз чоловіка і жінки. При цьому фактичну основу шлюбу складало співжиття чоловіка і жінки.

Визначення поняття «шлюбу» у Зводі законів Російської імперії 1832 р. не було. Відсутність детермінації такого важливого ключового поняття було вагомим недоліком загальноімперського законодавства. На думку А.Ю. Колинько, така суттєва прогалина є нічим іншим, як упущенням російської нормотворчості [4, с. 80-81].

Загалом сутність шлюбу як правового явища була незрозумілою та викликала гостру дискусію серед правників. Із правових норм, що ре-

гулювали шлюбно-сімейні відносини, впливало розуміння шлюбу як угоди між чоловіком і жінкою про спільне постійне життя, що була виражена в передбаченій законом формі і мала юридичні наслідки [5, с. 491]. З іншої точки зору, шлюб визначався як таїнство, а його регулювання здійснювалося за допомогою духовного суду. Вступ до шлюбу, здійснюваний за обрядами церкви і взаємною згодою осіб, не міг обумовлюватися ніяким зобов'язанням і бути предметом цивільного правочину [6, с. 1]. У Кормчій книзі, яка була на той час одним із джерел церковного права, було закладено, що «брак есть мужеви и жене сочитание и бытие во всей жизни божественныя же и человеческия правды общение» [7]. Як писав Н. Суворов, шлюб є «моногамічний союз чоловіка і жінки, що являє собою нероздільне об'єднання життя і взаємну співучасть у божому і людському праві» [8, с. 349].

Визначаючи юридичну сторону шлюбу, тогочасний вчений О. Загоровський акцентував увагу на тому, що шлюб за своєю природою – це акт, у першу чергу, релігійний, але вважав важливим завданням визначити юридичну сторону інституту шлюбу. Він пропонував таке визначення поняття шлюбу в рамках правової науки: шлюб – це «нормований правом довічний статевий союз чоловіка і жінки» [9, с. 6].

Заперечення щодо майнового характеру шлюбу у шлюбно-сімейному законодавстві Російської імперії висловлювала А.Ю. Колинько: «Шлюб не був майновою угодою, а особливим юридичним станом двох осіб різної статі, що досягається не на конкретний термін, а на все життя та скріплюється санкцією суспільного визнання» [4, с. 27]. О.Я. Єфименко, досліджуючи це питання, піддала критиці антинауковій теорії, за якими шлюб розглядався як акт винятково релігійний, вважаючи його приватним видом громадянського договору, як звичайний договір, що стосується майнових інтересів людей, які укладають шлюб [10, с. 44].

Основними засадами шлюбу, які впливали із характеристики шлюбно-сімейних норм «Зводу», були: 1) шлюб – це союз чоловіка і жінки; 2) шлюб є безстроковим зобов'язанням подружжя любити і поважати одне одного; 3) батьки мають утримувати і виховувати своїх дітей, а діти, незалежно від віку, мають слухатися і шанувати батьків.

Окремі норми щодо етичної сторони шлюбу (а саме любові та поваги одне до одного) у «Зводі» запозичені законодавцем з церковного вчення про шлюб. Такі норми, зважаючи на їх делікатність, зазнали чисельної критики з боку науковці. Так, Г. Шершеневич писав, що «введення юридичного елементу в особисті відносини членів сім'ї уявляється у більшій частині не вдалим і таким, що не досягається мети» [11, с. 406].

К. Кавелін стверджував, що юридичного визначення можна надати будь-яким суспільним відносинам, у тому числі й особистим. У своїй праці «Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза» автор писав, що «всі сімейні відносини, як особисті, так і майнові, ґрунтуються на фізіологічному з'єднанні осіб протилежної статі, наслідком чого є народження дітей. Ті факти, що знаходяться поза правовим полем, отримують юридичне визначення, відповідно до понять людей у певному суспільстві та за конкретних обставин, ступеня культури та вимог співжиття» [12, с. 1]. Однак К. Кавелін наполягав: «Все, що становить психологічну, внутрішню, душевну сторону шлюбного союзу і шлюбних відносин, не підлягає законодавчим визначенням» [12, с. 77]. Таким чином, вчені XIX ст. вважали, що етична сторона шлюбу не піддається правовому регулюванню та не потребує юридичного визначення. На нашу думку, закріплення моральних та етичних норм щодо врегулювання шлюбно-сімейних відносин не було помилкою законодавця. Важливо, щоб любов, повага та турбота, перш за все, були присутні безпосередньо в сімей-

них відносинах, а закріплення таких цінностей у законодавстві підкреслює підтримку розвитку морально-етичних засад у сім'ї з боку держави.

Порядок укладення законного шлюбу на українських землях, що входили до складу Російської імперії у XIX ст., регулювався *першим розділом «Зводу», який мав назву «Про шлюб»*. Цей розділ включав сто вісімнадцять статей, які містилися у чотирьох главах. Спосіб укладення шлюбу закріплювався у відділенні другому глави першої «Про шлюб між особами православного віросповідання» (ст. 25-33) [13, с. 2]. Норми, що містилися у цій главі, були призначені виключно для осіб православного віросповідання.

Законодавець, здійснивши детальну регламентацію основних інститутів шлюбу лише для православних вірян, таким чином проявив нерівність у правовідносинах за ознакою релігійної приналежності, що не надто свідчить про високу демократичність таких норм.

У XIX ст. укладання шлюбів регулювалося і церковними, і світськими нормами права. В цей період існувала виключно церковна форма шлюбу.

Законодавством визначався чіткий порядок дій, які необхідно було виконати, щоб укласти шлюб. Відповідно до ст. 25 наречені повинні були за три тижні в усній чи письмовій формі повідомити священника свого приходу про намір укласти шлюб. Таке повідомлення здійснювалося відповідно до місця їх проживання та повинно було містити інформацію про стан та звання нареченого, а також про ім'я, прізвище та стан нареченої. Для укладання шлюбу обов'язковим було надання священнику документів, що посвідчують станове звання та правове становище (паспорт, метричне свідоцтво, дозвіл начальства та ін.) [13, с. 2].

Після цього священник повинен був зробити трикратне «в три найближчі неділі або інші, що мають місце між ними святкові дні» оголошення в церкві про запланований шлюб. Таке оголошення здійснювалося в церкві після

Святої Літургії для того, щоб кожний, хто знав про існування перешкод до шлюбу, міг про це заявити. Якщо наречена належала до іншого приходу, то оприлюднення про намір вступити у шлюб оголошувалося також в її парафіяльній церкві. Коли оприлюднення було зроблено, то ті, хто мав будь-які відомості про перешкоди до шлюбу, зобов'язані були дати знати про це священику – письмово або усно, негайно, не пізніше зробленого останнього третього проголошення. У разі вінчання наречених без передбачених оголошень, православним священикам, а також священикам і проповідникам інших християнських сповідань, в перший раз оголошувалась догана, а в другий – відмова від посади, з подальшим заборотою повернення до парафії (ст. 26-27) [13, с. 2].

Перед вінчанням здійснювався так званий «обшук». Під «обшуком» розумівся запис, який робився в «обшуківій книзі» священиком, дияконом (якщо такі були на приході). У книзі зазначалися: імена, прізвища; віросповідання; стан і місце проживання нареченого і нареченої, а також їх вік; перебування в здоровому глузді; відсутність спорідненості, що перешкоджає шлюбу; сімейний стан; добровільна згода на шлюб; згода батьків або опікунів; дозвіл начальства, в тих випадках, коли такий дозвіл був необхідним; перелік документів, які подавалися для посвідчення відсутності перешкод до шлюбу; підпис нареченого, нареченої та поручителів (двох або трьох від нареченого і та окремо від нареченої), що засвідчують справедливість усього викладеного в «обшуку». У випадку, якщо одруження відбувалося в парафії, до якого не належали ні наречений ні наречена, то священик вимагав свідчення про сповідання і святе причастя від обох наречених. Щоб упевнитися у віці осіб, що одружувалися, священик користувався метричною книгою. Якщо ж наречений і наречена належали до іншого приходу, то була потрібна довідка від духовенства того приходу,

до якого вони належали, або священик звіряв вік за паспортами, атестатами по службі чи іншими документами (ст. 28) [13, с. 2-3].

Якщо після оголошення або обшуку виявлялася законна перешкода для укладення шлюбу, або навіть на таку перешкоду вказували священику під час самого вінчання, то священик не мав права здійснювати шлюб, а розпочате вінчання зупинялося і доповідалося про це архієреєві. Останній визначав, чи має виявлена перешкода непереборний характер. Якщо ні, то архієрей міг дозволити продовжити процедуру одруження (ст. 29) [13, с. 3].

Якщо під час вінчання у відповіді на питання священика про те, чи вільно одружуються наречений і наречена, виявлялося, що один з них не бажав вступати в шлюб з іншою особою, то священик був зобов'язаний зупинити вінчання [4, с. 48].

Шлюбне законодавство Російської імперії не передбачало існування соціальних установ, в яких могли б бути зареєстровані шлюби без участі церкви. Така діяльність церкви була піддана гострій критиці О.І. Пергамент. «В результаті цього (реєстрації церковною шлюбу – Г.Л.) навіть революціонери та атеїсти були змушені звертатися до священнослужителів для того, щоб зафіксувати такі важливі у житті події». Вчена зазначала, що церква не просто здійснювала реєстрацію цих подій, вона таким чином намагалася посилити свій вплив [14, с. 15].

Щоправда, траплялися випадки, коли молоді люди відмовлялися від вінчання і, по суті справи, жили разом, не прагнучи до оформлення подружніх відносин в установленому порядку. Такі випадки спостерігалися на початку ХХ ст. переважно в містах та були поодинокими. Подібні громадянські шлюби тягли за собою низку ускладнень, основні з них були спричинені тим, що в законодавстві зазначеного періоду вони не були закріплені.

Останньою процедурою в укладанні шлюбу, відповідно до «Зводу», була

процедура вінчання. Вінчання – це церковна канонічна форма започаткування шлюбних відносин, яке здійснюється у формі літургійної служби [1, с. 82].

Відповідно до ст. 31 вінчання вчинювалося приходським священиком за особистої присутності тих, хто одружувався, двох або трьох свідків «відповідно до правил та обрядів православної церкви» [5, с. 492]. У випадку неможливості здійснення вінчання в церкві закон передбачав його проведення в інших місцях.

Після вінчання акт шлюбу записувався у парафіяльну метричну книгу, яка велася при кожному приході. Метричні книги з'явилися ще в XVII столітті. У них слід було записувати імена, тих хто одружився, хрещених і померлих. Метричні книги велися у двох примірниках – один для подання в Синод, другий для зберігання в церкві. Записи про новонароджених, осіб, що одружилися, померлих слід було робити негайно після виявлення такого факту. Заборонялося вносити виправлення і робити які-небудь підчищення. Про наречених у метричній книзі вносилися такі дані: ім'я та прізвище нареченого і нареченої, дата вінчання, ім'я та прізвище свідків вінчання, ім'я священика, який вчинив обряд вінчання.

На практиці парафіяльні священики вели метричні книги нерегулярно. В більшості випадків це було пов'язано з малограмотністю священиків. Для останніх ця справа була обтяжливою та малоцікавою. Вінчаючи наречених, вони часто не виконували всіх приписів у «Зводі». При цьому архієпископи практично не могли впливати на парафіяльних священиків, оскільки в їх підпорядкуванні знаходилася величезна кількість парафій, і їм рідко вдавалося виїжджати на місця.

Відповідно до ст. 34 запис про укладення шлюбу у метричній книзі був головним доказом шлюбного союзу. Крім того, законодавець визначав, що підкріпленням або заміною зазначеного доказу могли бути «обшукова книга», сповідні розписи, цивільні документи та слідство (ст. 35) [13, с. 4].

Таким чином, виходячи із змісту шлюбно-сімейного законодавства, що діяло на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст., шлюб вважався релігійним актом. В цей період існувала виключно церковна форма шлюбу. Реєстрація шлюбів велася лише при церквах. Шлюбне законодавство Російської імперії не передбачало існування соціальних установ, в яких могли б бути зареєстровані шлюби без участі церкви. Тобто держава за допомогою церкви намагалася здійснювати контроль над шлюбними правовідносинами. Укладенню шлюбу передувало ряд процедур, які повинні були вчинити наречені та священик, який їх вінчав. Шлюбні норми Зводу законів Російської імперії 1832 р. не передбачали заручин та весілля, які були обов'язковим елементом процесу одруження в українських звичаях.

Ключові слова: шлюб, спосіб укладення шлюбу, шлюбно-сімейні норми, Звід законів Російської імперії 1832 р., українські землі.

У статті охарактеризовано норми Зводу законів Російської імперії 1832 р., що регулювали шлюбно-сімейні відносини на українських землях у XIX – на початку XX ст. Проаналізовано точки зору науковців щодо визначення поняття «шлюб». Розкрито сутність шлюбу та виокремлено його основні засади відповідно до загальноімперського законодавства. Детально досліджено спосіб укладення шлюбу у зазначений історичний період.

В статті охарактеризовані норми Свода законов Российской империи 1832 г., регулирующие брачно-семейные отношения на украинских землях в XIX – в начале XX ст. Проанализированы точки зрения ученых относительно определения понятия «брак». Раскрыта сущность брака и выделены его основные принципы в соответствии с общеимперским законодательством. Детально исследован способ заключения брака в указанный исторический период.

In the article describes the rules of the Laws of the Russian Empire in 1832, governing marriage and family relations of Ukrainian lands in the XIX – early XX century. Analyzed terms of academics as to the definition of «marriage» The essence of marriage and its basic principles are allocated. Detailed analysis of the way of marriage within the specified period of history.

Література

1. Ромовська З.В. Українське сімейне право : [підручник] / З.В. Ромовська. – К. : Правова Єдність, 2009. – 498 с.

2. Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.: монографія / І.М. Петренко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.

3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – 5-е изд. – СПб. ; К., 1907. – [4], IV, VI, 694 с.

4. Колинко А.Ю. Развитие семейного права в России в XIX – начале XX века: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – Краснодар, 2006. – 217 с.

5. Історія держави і права України: У 2 т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 656 с., Т. 2. – 580 с.

6. Думашевский А. Систематический свод решений кассационных департаментов Сената 1866–1873 г.: с подлинным

текстом решений, извлеченными из них тезисами и критическим разбором их / А. Думашевский. – 2-е изд. – СПб., 1874–1875. – Т 1. – 22 с.

7. Кормчая книга (Номоканон). – Гл. 49. – Закон градский. – Грань 4. – Гл. 1.

8. Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 1912. – 531 с.

9. Загоровский А.И. Курс семейного права / А.И. Загоровский. – 2-е изд., с изм. и доп. – Одесса : «Экон.» тип., 1909. – 574 с.

10. Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. Обычное право / А.Я. Ефименко. – М. : «Русская» типо-литография, 1884. – XVI, 382 с.

11. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич [по изданию 1907 г.] / Вступительная статья, Е.А. Суханов. – М. : Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.

12. Кавелин К.Д. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза / К.Д. Кавелин. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1884. – 172 с.

13. Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Петербургъ, 1912. – Том X, часть 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. – Кн. 1. О правах и обязанностях семейственных. – Издание 1900 г. – С. 1–33.

14. Развитие законодательства о браке и семье / редакционная коллегия : М.Я. Булошников, А.М. Нечаева, А.И. Пергамент, В.С. Тадевосян; Институт государства и права Академии наук СССР, Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. – Москва : Институт государства и права АН СССР, 1978. – 158 с.

